TVET CERTIFICATE III

KISWAHILI WASTANI

CCMKK301

Kutumia **Kiswahili Wastani**

Competence

Idadi ya vipindi:3

Saa zinazofaa: 30

Idara: Zote

Mikondo:Yote

Wakati ilipoandaliwa: Oktoba, 2020

Lengo

Moduli hii inaeleza ujuzi na uwezo vinavyostahiliwa ili mwanafunzi aweze:

- Kutumia Kiswahili wastani kwa kusikiliza, kusoma, kuzungumza na kuandika katika shughuli za kazi;
- Kutumia herufi kimaandishi na kimazungumzo kwa kuzingatia lafudhi na shada za Kiswahili;
- Kuwasilisha habari/ujumbe kimazungumzo na kimaandishi kwa kuzingatia matumizi ya nyakati za Kiswahili;
- Kuwasilisha habari/ujumbe kimazungumzo na kimaandishi kwa kuzingatia matumizi ya aina za maneno ya Kiswahili

YALIYOMO

Kitengo na vigezo vya kitengo		Uk.
Kitengo	Vigezo vya kitengo	
1._Kitengo cha 1 – Kutumia herufi za Kiswahili katika maandishi na mazungumzo	1.1. Matamshi ya herufi za Kiswahili.	3
	1.2 .Uwezo wa kusoma maneno yanayoandikwa.	
	1.3.Uwezo wa kuandika maneno na sentensi anavyoambiwa.	
2.Kitengo cha 2 – Kutumia kimaandishi na kimazungumzo nyakati za Kiswahili	2.1. Uwezo wa kutumia nyakati zinazofaa katika sentensi ya kimazungumzo.	7
	2.2. Matumizi ya nyakati zinazofaa katika sentensi za kimaandishi.	
	2.3.Matumizi ya vimbishinyakati na viambishinafsi katika sentensi sahihi(kimazungumzo na kimaandishi).	
3. Kitengo cha 3 – Kutumia kimazungumzo na kimaandishi aina za maneno ya lugha ya Kiswahili	3.1. Uwezo wa kutunga tungo sahihi kwa kutumia aina mbalimbali za maneno kimazungumzo na kimaandishi.	12
	3.2. Uwezo wa kuelewa tungo zilizotolewa na mtu mwingine zikitumia iana mbalimbali za maneno ya Kiswahili.	
	3.3.Uwezo wa kutunga sentensi kulingana na upatanisho wa kisarufi kimazungumzo na kimaandishi.	

Kitengo cha 1 – Kutumia herufi za Kiswahili katika maandishi na mazungumzo

Yanayotegemewa 1.1 – Matamshi ya herufi za Kiswahili kwa kuzingatia lafudhi

- Irabu , Konsonanti na mwambatano wa konsonanti

Lugha ya Kiswahili ina herufi za alfabeti ishirini na nne (24). Herufi hizo zinagawanyika katika makundi mawili. Kundi la kwanza ni irabu (vokali) tano (5). Kundi la pili ni konsonanti kumi na tisa (19).

Alfabeti hizo zote ni hizi zifuatazo: **a,b,c,d,e,f,g,h,i,j,k,l,m,n,o,p,r,s,t,u,v,w,y,z.**

Irabu au vokali

Irabu za Kiswahili ni tano. Matamshi yake ni kama yale ya lugha ya Kinyarwanda.

Mfano: **a : a**cha, **a**ngalia

e : endelea, **e**mbe

i : ingia, **i**mba

o : ondoka, **o**ndoa, **o**na, **o**rodha

u :ukuta, **u**limi, **u**fagio, **u**dongo, **u**fa, **u**ma, **u**kuta

Konsonanti

Konsonanti zinazotumiwa katika lugha ya Kiswahili ni kumi na tisa.

Mifano:

b : baba, babu, bibi, bubu

c : herufi hii, haitumiwi peke yake, kila mara hufuatana na «**h**»**.** hivyo hugeuka «**ch**».

Chuchu, chache, chotara, chura, chumba

d : dada, daftari, daktari, dari, debe

f : faida, fahali, faini,faranga, farasi, kifafa

g : goti, godoro, gorofa, gori, gazeti, gereza, goigoi

h : habari, hawara, hawala(cheki,hundi), hekima(akili,busara,ujuzi), herufi,hekalu,homa,hotuba

j : juma, joto, jina, jambazi, jana, jangwa, jela, jua

k : kaka, karamu, kalamu, kazi, katikati, karatasi, kiroboto

l : lazima, labda, lengo, leo, laini, laana, lakini, lisani, lofa, luteni, lusu(mwizi)

m : mama, mwizi, maziwa, mate, miwani, misa, moshi, moto, motokaa, mume

n : nini,nani, noma(kipingamizi), noeli, novemba, nuru

p : pua, papa, pasaka, paredi, pasi, pasipoti, papai,pole

r : ruhusa,rais, roho, rafiki, rajabu, raia,rehema, refa,riziki

s : sisi, samba,sita, sifa,sauti, sasa, soko, safari, sakafu, sufuria, sarufi, sekondari, serikali,sufuri

t : tano,tatu, timu, tembo(ndovu), tabia, takataka, tarafa, tupu, tundu

v : viti, vita, vibaya, vitamini, vokali, visu,vizuri

w : watu, waridi, wao, wakati,wapi, wewe, wilaya, wazazi, wawili,wezi, wimbo, waraka

y : yeye, Yohana, yale, yai, yaya, Yesu, yatima, Yule

z : zeze, zizi, zamani, zahanati, zaidi, ziada, zimwi, zawadi

Isipokuwa irabu na konsonanti, lugha ya Kiswahili huwa na vitamkwa vinavyotokana na mfuatano au muungano wa konsonanti zaidi ya moja. Vitamkwa hivyo ni vifuatavyo:

dh, th, ch, ng', gh, ng, nn, mbw, mch, ny, sh, n.k

Mifano:

dh: fedha, dhambi, dhahabu, dhoruba, dharau, udhaifu, n.k

th: thelathini, themanini, thamani, themometa, theluthi, n.k

ch: chakula, mchezo, chimbuko, chotara, machozi, chura, chache, n.k

ng': kitamkwa hiki huwa na sauti ya pekee inayokaribia kufanana na jinsi tunavyotamka «nk» katika lugha ya Kinyarwanda.

ng'ombe, ng'onzi(kondoo), ng'ambo, ng'ang'ania, n.k

ng: ngozi, ngoma, ngano, nguruwe, ngamia, nguvu, n.k

gh: lugha, gharama, ghasia(fujo), ghala(stoo,bohari), ghadhabu(hasira, hamaki, ghaidhi, mafutu), ghafla, n.k

nn: nne

mbw: mbwa, mbweha(bweha)

mch: mchana, mchaguzi, mchaichai, mchakamchaka, mchoraji, mchumba, n.k

ny: nyanya, nyama, nyani, nyati(mbogo), nyumba, nyuma, nyonyo(chuchu), n.k

sh: shati, shule, shughuli, shuka, shingo, sherehe

Yanayotegemewa 1.2 – Uwezo wa kusoma maneno yanayoandikwa

- Maana ya istilahi

1. Silabi: Ni kipashio cha kifonolojia kinachohusu matamshi ambapo sauti za lugha hutamkwa mara moja kwa pamoja kama fungu moja la sauti.Kila neno hufanywa na silabi. Kama silabi inaishia kwa konsonanti inaweza kuitwa **silabi iliyofungwa(silabi funge)**,kama inaishia kwa vokali inaweza kuitwa **silabi wazi(silabi huru).**

   Mifano:

   a) Mifano ya maneno yenye silabi moja

   - Tu
   - Na

   b) Mifano ya maneno yenye silabi mbili au zaidi

   - Ne-n-da
   - Ku-ja
   - Shu-le
   - Ma-a-na
   - Ra-fi-ki
   - Se-ri-ka-li, n.k.....

2. Mofimu: Ni kipashio kidogo kuliko vyote katika lugha chenye maana ya kisarufi/kileksika.Mofimu katika sarufi ni jina la sehemu ndogo kabisa yenye kuwakilisha ujumbe maana katika neno.kipashio hiki hakiwezi kuvunjwavunjwa zaidi bila kupoteza maana

   Kwa mfano neno **analima**- a-na-li-ma. Neno analima lina **mofumu nne** ambazo hufungamana na kujenga neno analima.

   Aina za mofimu

   - **Mofimu huru**

Ni silabi moja au zaidi yenye maana kamili ya neno na inaweza kujisimamia bila msaada wa viambishi au silabi nyingine.

Kwa mfano:

i) Daktari

ii) Nyumba

iii) Ndoa

- **Mofimu tegemezi/funge/ambata**

Mofimu tegemezi huhitaji viambishi au mofimu tegemezi ili kuleta maana iliyokusudiwa.

Kwa mfano: **wa-me –tu-sumbu-a**

- **Wa-** kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya tatu katika wingi
- **-me-** kiambishi cha wakati timilifu
- **-tu-** kiwakilishi cha nafsi ya kwanza aktika wingi-kitendewa/nafsi mtendwa
- -**sumbu-** shina la kitenzi kusumbua
- **-a**: Kimalizio/kiishio

3. Fonimu: Ni tamshi katika neno ambalo likibadilishwa na tamshi jingine maana ya neno hilo hubadilika au hupotoka katika lugha hiyo. K.m: **sabuni** na **zabuni** hapa fonimu zinazotofautisha maana ni /**s**/ na /**z**/
4. Kiambishi: Ni kipande cha neno, aghalabu huwa ni silabi,kinachoweza kuambatishwa kwenye mzizi wa neno na kuunda neno jipya:'-**ni'** ni kiambishi cha mahali katika maneno 'shamba**ni**' na 'darasa**ni**'
5. Shadda/Mkazo(**stress**): Ni maneno yanayotumika kutilia mkazo au kusisitiza hali fulani. Ni mkazo unaowekwa kwenye silabi fulani ya neno ikiwa imetamkwa kwa msisitizo.
6. Kiimbo(**intonation**):Ni jinsi sauti inavyopanda na kushuka mtu anapoongea
7. Lafudhi : Ni upekee wa mtu katika matamshi (accent) unaoathiriwa na lugha ya mama, mazingira yake ya kijiografia au kiwango ujuzi wake wa lugha.

Yanayotegemewa 1.3 – Uwezo wa kuandika maneno na sentensi vinavyosomewa.

- Mifano ya sentensi

1. Vijana wanacheza mpira
2. Mwalimu anafundisha wanafunzi
3. Viwanda vitano vya nguo ambavyo viko chini ya Shirika la Nguo la Taifa vinakabiliwa na upungufu mkubwa wa dawa.
4. Jastini anaandika barua
5. Amina anakwenda dukani
6. Mgeni wetu atalipanda gari lile
7. Mwanafunzi mwema alikisoma kitabu hiki
8. Mkulima hodari aliipanda miti ile mirefu
9. Dereva mwangalifu aliliendesha basi hili
10. Lena alizianua nguo alizozianika ukambaani.

Kitengo cha 2 – Kutumia kimaandishi na kimazungumzo nyakati za Kiswahili

Yanayotegemewa 2.1 – Uwezo wa kutumia nyakati zinazofaa katika sentensi za kimazungumzo.

- Matumizi ya nyakati katika Kiswahili

Wakati, katika Kiswahili huonekana katika vitenzi. Huonyeshwa na viambishi au viwakilishi wakati ndani ya kitenzi. Katika Kiswahili kuna nyakati tano:

i. Wakati uliopo -**na**-
ii. Wakati ujao -**ta**-
iii. Wakati uliopita-**li-**
iv. Wakati wa mazoea-**hu**-
v. Wakati uliotimilika -**me**-

I. **WAKATI ULIOPO (-na-)**

Mfano: Kitenzi kupika

Tungo yakinishi	Tungo kanushi
Mimi ninapika chakula	Mimi sipiki chakula
Wewe unapika chakula	Wewe hupiki chakula
yeye anapika chakula	Yeye hapiki chakula
Sisi tunapika chakula	Sisi hatupiki chakula
Nyinyi mnapika chakula	Nyinyi hampiki chakula
Wao wanapika chakula	Wao hawapiki chakula

TANBIHI:

1. Wakati uliopo unatumika kwa kueleza tendo linalotendeka sasa hivi, saa hizi, muda huu. Ni wakati wa sasa.
2. Kuweka kitenzi katika hali yakinishi ni kuchukua Kiambishi nafsi huru+ kiambishi nafsi ambatano+ na+ kitenzi kilichopoteza(ku).

II. **WAKATI UJAO** (-**TA**-)

Mfano: Kitenzi kupika

Tungo yakinishi	Tungo kanushi
Mimi ni**ta**pika chakula	Mimi sitapika chakula
Wewe u**ta**pika chakula	Wewe hutapika chakula
Yeye a**ta**pika chakula	Yeye hatapika chakula
Sisi tu**ta**pika chakula	Sisi hatutapika chakula
Nyinyi m**ta**pika chakula	Nyinyi hamtapika chakula
Wao wa**ta**pika chakula	Wao hawatapika chakula

TANBIHI:

1. Wakati huu, hutumika kwa kueleza vitendo vitakavyofanyika wakati utakaokuja baadaye (future tense)

2. Kuweka kitenzi katika hali yakinishi ni kuchukua Kiambishi nafsi huru+ kiambishi nafsi ambatano+ ta+ kitenzi kilichopoteza(ku).
3. Maneno yanayoonyesha wakati ujao ni: **kesho,keshokutwa, mtondo,mtondogoo**,n.k

III. **WAKATI ULIOPITA (-LI-)**

Viambishi wakati katika wakati uliopita ni –**li**- katika hali yakinishi na -**ku**- katika hali ya kukanusha.

Mfano:

Kitenzi:kupika

Tungo ya kinishi	**Tungo kanushi**
Mimi nilipika chakula	Mimi sikupika chakula
Wewe ulipika chakula	Wewe hukupika chakula
Yeye alipika chakula	Yeye hakupika chakula
Sisi tulipika chakula	Sisi hatukupika chakula
Nyinyi mlipika chakula	Nyinyi hamkupika chakula
Wao walipika chakula	Wao hawakupika chakula

TANBIHI:

1. Wakati huu, hutumika kwa kueleza vitendo vilivyofanyika zamani (past tense)
2. Kuweka kitenzi katika hali yakinishi ni kuchukua kiambishi nafsi huru+ kiambishi nafsi ambatano+ li+ kitenzi kilichopoteza (ku)
3. Maneno yanayoonyesha wakati uliyopita ni **: jana,juzi,juzijuzi,majuzi yale**

IV. WAKATI ULIOTIMILIKA (-ME-)

Katika wakati uliotimilika tungo yakinishi, kiambishi wakati ni **-me-.** Katika wakati uliotimilika, tungo kanushi, kiambishi wakati ni **-ja**-. Maneno yanayoonyesha wakati timilifu ni **leo** na **hivi punde**

Mfano: Kitenzi: kufungua

Tungo yakinishi	**Tungo kanushi**
Mimi ni**me**fungua chupa	Mimi si**ja**fungua chupa
Wewe u**me**fungua chupa	Wewe hu**ja**fungua chupa
Yeye a**me**fungua chupa	Yeye ha**ja**fungua chupa
Sisi tu**me**fungua chupa	Sisi hatu**ja**fungua chupa
Nyinyi m**m**efungua chupa	Nyinyi ham**ja**mefungua chupa
Wao wa**me**fungua chupa	Wao hawa**ja**fungua chupa

TANBIHI:

1.Kuweka kitenzi katika hali yakinishi ni kuchukua Kiambishi nafsi huru+ kiambishi nafsi ambatano+ **me**+ kitenzi kilichopoteza(ku).

V. **WAKATI WA MAZOEA (HU-)**

Katika wakati wa mazoea, kiambishi **-hu-** huchukua nafasi ya kiambishi nafsi na kiambishi wakati. Wakati wa mazoea humaanisha kutendeka kwa tendo kila siku au kila wakati.Katika kukanusha ni kama vile katika wakati uliopo.

Mfano: Kitenzi kutandika

Hali yakinishi	**Hali kanushi**
Kila siku mimi hutandika kitanda	Kila siku mimi sitandiki kitanda
Kila siku wewe hutandika kitanda	Kila siku wewe hutandiki kitanda
Kila siku yeye hutandika kitanda	Kila siku yeye hatandiki kitanda
Kila siku sisi hutandika kitanda	Kila siku sisi hatutandiki kitanda
Kila siku nyinyi hutandika kitanda	Kila siku nyinyi hamtandiki kitanda
Kila siku wao hutandika kitanda	Kila siku wao hawatandiki kitanda

TANBIHI:

Kuweka kitenzi katika hali yakinishi ni kuchukua kiambishi nafsi huru+ **hu**+ kitenzi kilichopoteza(ku). Hali kanushi ni kama wakati uliopo.

Yanayotegemewa 2.2 – Matumizi ya nyakati zinazofaa katika sentensi za kimaandishi.

- Matumizi ya nyakati katika sentensi

MIMI NA YOZEFU

Jana, mimi na Yozefu tu**li**kwenda sokoni. Sokoni tu**li**nunua vitunguu, chumvi, pilipili, viazi vitamu, maharage na ndizi. Sisi **hu**la viazi na maharage.

Leo asubuhi tu**me**kwenda sokoni tena. Lakini **hatuku**nunua vitu vingi. Leo tu**me**nunua sabuni ya kufulia na sabuni ya kuogea. Sasa mimi ni**na**kwenda dukani kununua sigara na kiberiti. Baba **hu**vuta sigara lakini Mama havuti. Baba **hu**nituma dukani kila siku. Juzi a**li**nituma kununua wembe lakini jana **haku**nituma wembe. Jana Mama a**li**nituma mimi na Yozefu kwenda sokoni.

Kesho mimi na dada tu**ta**kwenda shuleni. **Hatuta**kwenda sokoni wala dukani. Tu**ta**kwenda shuleni kusoma. Tukitoka shuleni tu**ta**rudi upesi nyumbani. Baba yangu ni seremala, na Mama **hu**fanya kazi ya nyumbani. Hivi ni**ta**msaidia Mama kazi za jikoni. Dada **hata**msaidia Baba.

Yanayotegemewa 2.3 – Matumizi ya viambishinyakati na viambishinafsi katika sentensi sahihi

- Viambishi nyakati

KIAMBISHI	WAKATI/MATUMIZI
1.- na-	Wakati uliopo
2. -li-	Wakati uliopita
3. -ta-	Wakati ujao
4.-me-	Wakati timilifu
5.hu-	Wakati wa mazoea

- Viambishinafsi

VIAMBISHI NAFSI HURU

Nafsi	Umoja	Wingi
Nafsi ya 1	Mimi	Sisi
Nafsi ya 2	Wewe	Nyinyi/ ninyi/ nyie
Nafsi ya 3	Yeye	wao

- VIAMBISHI NAFSI AMBATANO

Nafsi	**Umoja**		**Wingi**	
	Yakinishi	Kanushi	Yakinishi	Kanushi
Nafsi ya 1	Mimi ni ...	Mimi si...	Sisi tu...	Sisi hatu...
Nafsi ya 2	Wewe u....	Wewe hu...	Nyinyi m...	Nyinyi ham...
Nafsi ya 3	Yeye a....	Yeye ha...	Wao wa...	Wao hawa...

Tanbihi: Katika Kiswahili nafsi zinaweza kutajwa kwa mkato.

Mifano:

1. Wewe na mimi: Wewe nami
2. Nyinyi na sisi: Nyinyi nasi
3. Yeye na wewe: Yeye nawe
4. Wao na nyinyi: Wao nanyi
5. Mimi na wao: Mimi nao
6. Sisi na wao: Sisi nao

Kitengo cha 3 – Kutumia kimazungumzo na kimaandishi aina za maneno ya lugha ya Kiswahili

Yanayotegemewa 3.1 – Uwezo wa kutunga tungo sahihi kwa kutumia aina mbalimbali za maneno kimazungumzo na kimaandishi.

- Aina za maneno ya Kiswahili

Aina za maneno ya Kiswahili ni:

i) Nomino
ii) Vivumishi
iii) Viwakilishi
iv) Vielezi
v) Viunganishi
vi) Vihisishi
vii) Vihusishi
viii) Vitenzi

i) NOMINO

Nomino ni maneno ambayo hutaja vitu. Kwa hiyo nomino hutaja majiana ya watu,vitu,vyeo, dhana na hata tendo.

Aina za nomino

a) Nomino za pekee

Ni nomino ambazo hutaja vitu vya pekee. Kitu cha pekee ni kitu mahususi na ni cha pekee kwa sababu kipo chenyewe tu hapa duniani.Nomino za pekee hutaja majina ya:

1. **Watu**: Juma, Omari , Tumaini, Kamana, Peter, n.k..
2. **Miji**: Nairobi, Kigali, Dodoma,n.k.....
3. **Nchi** : Rwanda, Uganda, Tanzania,n.k..
4. **Mito**: Akagera, Tana, Nile, Aakanyaru,n.k...
5. **Milima** : Kilimanjaro, Everest, Muhabura,n.k...
6. **Maziwa**: Kivu, Tanganyika, Victoria, Ruhondo, Muhazi,n.k...
7. **Bahari**: Hindi, Atlantiki,n.k..
8. **Miezi**: Machi, Juni, Oktoba,n.k.....
9. **Siku za wiki**: Jumatatu, Ijumaa, Jumamosi, n.k....

b) Nomino za kawaida

Ni nomino zinazotaja vitu vya kawaida ambavyo si vya pekee.Nomino hizi hutaja vitu ambavyo ni vingi hapa duniani. Nomino hizi zinaweza kuwa na umoja na wingi. **Kwa mifano :**

1. Kitabu/vitabu
2. Mtu/watu
3. Ukuta/kuta
4. Jicho/macho
5. Debe/madebe
6. Kitanda /vitanda, n.k....

c) Nomino za dhahania

Ni nomino ambazo huwakilisha vitu ambavyo havina umbo halisi.Hizi ni nomino ambazo hatuwezi kuzihisi kwa kutumia vyungo vyetu au hata kama tungetumia darubini.Nomino hizi hazishikiki,hazionekani,hazinusiki, hazionjeki ha hazisikiki

Mifano:

1. Wivu
2. Mawazo
3. Wema
4. Upendo
5. Chuki
6. Woga
7. Uvumilivu
8. Huruma
9. Ushindi
10. Furaha,n.k....

Haziwezi kupimwa kwa njia yoyote,lakini zinafikirika.

d) Nomino za jamii

Ni nomino ambazo ndani yake kuna vitu vingi; yaani imekusanya vitu vingi ndani yake.

Mifano: kikosi,jeshi, bunge,kamati,timu,n.k....

e) Nomino zinazohesabika na zisizohesabika

Nomino zinasohesabika ni zile ambazo kila mtu yeyote anaweza kuhesabu kama vile: **vitanda**, **nyumba, magari,ndege,kalamu,karatasi,viatu**,n.k.... ilhali zisizohesabika ni zile ambazo hatuwezi kuhesabu kama vile: **maji,maziwa, mafuta, hewa, moshi, umeme,harufu**,n.k.....

ii) VIVUMISHI

Kivumishi ni neno ambalo hueleza zidi juu ya nomino.Ni neno ambalo hufafanua kitu,hali,sifa au tendo linalowakilishwa na nomino.

Mifano :

1. Mtoto **mrefu**
2. Msichana **mrembo**
3. Kitu **kizuri**
4. watu **watano**

Aina za vivumishi

a) Vivumishi vya sifa
b) Vivumishi vionyeshi
c) Vivumishi viulizi

d) Vivumishi vya idadi

e) Vivumishi vimilikishi

f) Vivumishi visisitizi

a) Vivumishi vya sifa

Ni vivumishi ambavyo hueleza sifa fulani ya nomino inayovumishwa.

Mifano:

1. Mti mrefu
2. Chakula kitamu
3. Mtoto mfupi
4. Viti virefu
5. Watoto wafupi,n.k....

b) Vivumishi vionyeshi

1. Ni vivumishi ambavyo hukuonyesha au kukuashiria kilipo kitu,mtu au jambo.

Mifano:

1. Mtoto **yule**/watoto **wale**
2. Mwanafunzi **yule**/wanafunzi **wale**
3. Kitabu **hiki**/vitabu **hivi**
4. Kalamu **hii**/kalamu **hizi**
5. Mto **huu**/mito **hii**,n.k.....

c) Vivumishi vya idadi

Ni vivumishi ambavyo hututajia idadi ya nomino inayovumishwa.

Mifano :

1. Watoto **wawili**
2. Mti **mmoja**
3. Wanafunzi **wengi**
4. Walimu **wachache**
5. Nahodha **kumi**.n.k.....

d) **Vivumishi viulizi**

Ni vivumishi ambavyo hutumiwa pamoja na na nomino ili kuuliza juu ya nomino hiyo

Mifano:

1. Macho **mangapi?**
2. Mikono **ipi?**
3. Mtoto **yupi?**
4. Watoto **wangapi?,n.k...**

e) **Vivumishi vimilikishi**

Ni vivumishi ambavyo hueleza jinsi nomino inavyomilikiwa

Mifano:

1. Mtoto **wangu**/watoto **wetu**
2. Mwanafunzi **wako**/ wanafunzi **wenu**
3. Kiti **chake**/ viti **vyao**

f) **Vivumishi vya kusisitiza**

Ni vivumishi ambavyo hutumiwa ili kusisitiza juu ya nomino iliyotajwa.

Mifano:

1. Kitabu **chenyewe**
2. Mwanafunzi **mwenyewe**
3. Ng'ombe **mwenyewe**
4. Kalamu **yenyewe**

iii) VIWAKILISHI

Ni maneno ambayo hutumiwa badala ya nomino. Maneno hayo huwakilisha nomino.

Aina za viwakilishi

a) **Viwakilishi vya nafsi**

Ni viwakilishi ambavyo hukaa badala ya majina ya watu.

Mifano:

NAFSI	
UMOJA	**WINGI**
1. Mimi	Sisi
2. Wewe	Ninyi/nyinyi
3. Yeye	wao

b) Vivumishi vya sifa na viwakilishi vya sifa

Mfano :

1. wanafunzi hodari walifaulu lakini **wavuvi** walishindwa

c) Vivumishi vya idadi na viwakilishi vya idadi

Mfano:

1. Watu watano walifariki na **kumi** wakajeruhiwa
2. Wagonjwa wengi wamepona lakini **wachache** bado wanatibiwa

d) Vivumishi vionyeshi na viwakilishi vionyeshi

Mfano:

1. Kiti hiki ni changu lakini **kile** pale ni chako

e) Vivumishi visisitizi na viwakilishi visisitizi

Mfano:

1. Mnunuzi mwenyewe wa kitabu hajafika na **chenyewe** sijui kipo wapi.

f) Vivumishi viulizi na viwakilishi viulizi

Mfano:

1. Watu wangapi wamepiga kura na **wangapi** hawajapiga?

g) Vivumishi vimilikishi na viwakilishi vimilikishi

Mfano:

1. Nyumba yenu ni ndogo lakini **yetu** ni kubwa tena inapendeza

iv) VIELEZI

Ni maneno ambayo hueleza zaidi juu ya kitenzi , kielezi kingine au kivumishi.

Mifano:

1. Mwizi alipigwa **sana**.
2. Amina ni mnene **sana**.
3. Mwalimu anaongea **upesi mno**.

Aina za vielezi

a) Vielezi vya wakati

Ni vielezi ambavyo hueleza wakati ambapo tendo fulani lilifanyika au halikufanyika.

Mifano:

1. Omondi atakuja **kesho**
2. Iddi atakuja **Jumatano**
3. Tutaondoka **kesho alasiri**
4. Alifika **jana usiku**
5. Ataondoka **Machi**
6. Baba yake alifariki **zamani**
7. Mama atatupa chakula **punde**

b) **Vielezi vya mahali**

Ni vielezi ambavyo hueleza mahali ambapo tendo fulani linafanyikia,lilifanyikia au litafanyikia.

Mifano:

1. Walimu wamekwenda **Nairobi**
2. Babake anaishi **Kigali**
3. Muhire anaishi **Burundi**
4. Amekwenda **kaskazini**

c) Vielezi vya kiasi

Ni vielezi ambavyo hueleza kiasi cha kutendwa kwa tendo fulani au kiasi cha uvumishi au uelezi.

Mifano:

1. Mtoto ameshiba **sana**
2. Dereva anaendesha **haraka mno**
3. Ayubu ni mrefu **kidogo**

d) Vielezi vya namna

Ni vielezi ambavyo hueleza namna/jinsi tendo linavyotendwa

Mifano:

1. Anatembea **upesiupesi**
2. Anatembea **harakaharaka**
3. Alikuja **polepole**
4. Amevaa **kizungu**
5. Anaimba **vibaya/vizuri**
6. Alipigana **kiume**

e) Vielezi viigizi/onamatopia

Ni vielezi ambavyo huigiza milio ya matendo yanayotendwa.

Kwa mfano:

1. Alianguka **pu!**
2. Mtoto amelala **fofofo**
3. Alitumbukia majini **chubwi!**
4. Amelowa **chepechepe**

f) Vielezi viulizi

Ni vielezi ambavyo huuliza juu ya tendo. Kwa mfano:

1. Mwalimu anafundisha **vipi**?
2. Mgonjwa amepelekwa **wapi**?
3. Kagabo atarudi **lini?**
4. **Nani** aliyemlea mgonjwa?
5. Roza analeta **nini?**

V) VIUNGANISHI

Ni maneno ambayo hutumiwa kuunganisha vipashio mbalimbali katika Lugha. Lugha ya Kiswahili ina viunganishi vingi, kwa mfano: **na,halafu,lakini,au,wala,ila,pia,tena,ili, kwa sababu, bila ya, isipokuwa, basi, kwa minajili, nk**..

Mifano:

1. Mama **na** mtoto wanapendana.
2. Chakula kinapikwa **lakini** bado hakijaiva.
3. Mwizi hana aibu **wala** huruma.
4. Tutoroke **lakini** turudi mapema.
5. Usirudie kuiba **pia** usitudanganye tena.
6. Nimekuandika barua **kwa minajili** ya kujua hali yako.
7. Nimekuja tuongee **ili** nipate ukweli wa mambo.
8. Amefanya alitakalo **bila ya** kustahi watu.
9. Magonjwa yote yana dawa **isipokuwa** UKIMWI .
10. Iwapo unaogopa kweli UKIMWI,**basi** jiepushe na uasherati.
11. Ndugu wale wanateta **pasipo** na sababu yoyote.

VI) VIHISISHI

Kihishi ni neno linalofahamisha jinsi mzungumzaji au mwamdishi anavyohisi au kujisikia moypni mwake. Neno hilo laweza kuwa mshituko,kiapo,kukubali,furaha,huzuni,mshangao au hisia nyingine yoyote. Kihisishi hufafanuliwa kwa matumizi ya alama hisi (**!**).Vihisishi ,aghalabu huwa mwanzoni mwa sentensi na ni nadra kuwa mwishini ingawa hufanyika hivyo.

Mifano:

a) **Vihishi vya furaha**: Ewaa!, Oyee!,Chabaa! Oyaa!,Shabash!
b) **Vihishi vya huzuni**: Pole!Hamadi! Makiwa!
c) **Vihisishi vya mshangao**:Lahaula! Kumbe! Salale!Ajabu! Ati!Eti!Masalala!Mama wee!, Mamangu ee!
d) **Vihisishi vya mshituko**: Afanalek! La !,Lo!,Alaa!Jamani! Aisee!
e) **Vihisishi vya kiapo**: Wallahi! Billahi! Haki ya Mungu!
f) **Vihishi vya kukubali**: Naam!Haya!Ehh! Ohoo!

Mifano katika sentensi:

1. **Ewaa!**Timu yetu imeibuka kuwa washindi.
2. **Pole!** ndiyo ulimwengu watu hupoteza wawapendao.
3. **Hamadi** ! Nataraji kikombe hakikuvunjika.
4. **Wallahi!**Tena naapa, mimi sikushirikiana na wao ng'o
5. **Lahaula!**Mbona siku hizi umechukua tabia isiyokuwa yako?
6. **Jamani!** Watu wamekuwa na roho ngumu hata kuchomana moto.
7. **Salale!**Unakula kana kwamba hujaona chakula maishani mwako.
8. **Kumbe!** Na wewe pia umo.
9. **Alaa!**watu wote hawapo nyumbani
10. **Ajabu**!kwamba mpaka sasa wataalamu hawajagundua dawa ya UKIMWI

VII) **VIHUSISHI**

Kihusishi ni neno ambalo kwa kawaida hutumiwa na nomino au kiwakilishi na ambalo huzihusisha kisarufi nomino na viwakilishi hivyo na maneno mengine. Miongoni mwa vihusishi vinavyotumika sana katika Lugha ya Kiswahili ni **kwa** na **na** (ya kauli ya kutendwa)

Mifano :

1. Nilituma salamu **kwa** rafiki yangu.
2. Tulikwenda **kwa** mganga wa kienyeji.
3. Tutasafiri **kwa** ndeage hadi London.
4. Alikutwa amesimama karibu **na** nyumba
5. Pili hulipiwa ada ya shule **na** shangazi yake.
6. Watu wengi wameshikwa **na** Ukimwi.
7. Nchi zote duniani zimepatwa **na** janga la korona.
8. Tutanunua chakula **kwa** bei yoyote.
9. Sabina aliolewa **na** Muhamad kwa hiari yake.
10. Wachezaji wote walifuraha sana **kwa** ushindi walioupata
    Mifano mingine ni :
1. Tulisafiri **kwa** basi **kutoka** Nairobi **hadi/mpaka** Arusha
2. Tumekaa siku mbili **bila** chakula

3. Wazungu wengi maskini **kama** sisi
4. Ndoa **bila** upendo haidumu
5. Haishi **katika** nyumba yake

Yanayotegemewa 3.2 – Uwezo wa kuelewa tungo zilizotolewa na mtu mwingine.

- Mifano katika kifungu cha habari

Kifungu :Maji

Maji ni muhimu sana kwa maisha na viumbe vyote. Wanadamu,wanyama na mimea huhitaji maji. Kwa ukweli maji ni uhai, na uhai umo katika katika maji. Mimea huhitaji maji ili ipate kukua vizuri. Lakini kila mti huhitaji maji kwa kiwango cha maalumu. Baadhi ya miti huhitaji maji mengi. Miti mingine huhitaji kiasi na kuna miti inayohitaji maji kidogo.

Wanadamu huhitaji maji kwa shughuli mbalimbali kama vile kunywa,kuogea,kufulia na kupikia. Halikadhalika, wao huhitaji maji kuzimia moto unapotokea.

Watu hupata kutoka kwa mvua na pia kwa njia nyingine mbalimbali. Vijijini na mashambani, maji aghalabu hupatikana kutoka visimani au mitoni. Maji hutekwa yakawekwa katika chombo na kubebwa juu ya kichwa au mgongoni. Maji majumbani huwekwa katika mtungi,debe, au pipa. Watu wengine hutumia mkokoteni aua magari kubebea maji iwapo wana madebe mengi.

Mijini ,baadhi ya watu huuza maji kwa maarasi. Pamoja na hayo,majumba mengi siku hizi yana maji.

- Sentensi zilizotolewa na mtu mwingine hupatikana katika nafsi ya tatu umoja na ya tatu wingi
- Sentensi pia zilizotolewa na mtu mwimgine hupatikana katika hali ya kuamuru
  Mifano: “ Tumieni madaftari yenu,” Umuhoza alituambia
- Sentensi zilizotolewa na mtu mwingine hueleweka wakati amabapo zimeshawekwa katika **usemi wa taarifa**.
  Mifano:
  a) “Tuonane sasa,” Alimwambia (**usemi halisi**)
  Alitaka waonane wakati ule (**usemi wa taarifa**)
  b) “Ninaandika barua” Kalisa alisema (**usemi halisi**)
  Kalisa alisema kuwa aliandika barua(**usemi wa taarifa**)

Yanayotegemewa 3.3 – Uwezo wa kutoa sentensi kulingana na upatanisho wa kisarufi kimazungumzo na kimaandishi

- <u>Ngeli za majina</u>

NGELI YA A- WA-

MATUMIZI YA NGELI YA A- WA(M-WA)

Umoja		Wingi	
Mtu	analima	Watu	wanalima
Mzee	anakuja	Wazee	wanakuja
Ndege	anaruka	Ndege	wanaruka
Malaika	anasema	Malaika	wanasema
Kibogayo	analima	Vibogoyo	wanalima
Kiziwi	analima	Viziwi	wanalima
Mbuzi	anakula	Mbuzi	wanakula
Ng’ombe	anakula	Ngombe	wanakula

Ngeli ya -a-wa hujumuisha majina yote kama vile watu, wanyama, ndege na Mungu, Mashetani, Malaika, Miungu n.k

VIVUMISHI VYA NGELI YA A- WA-

1. Vivumishi vya kuonyesha

Umoja	Wingi
Mwalimu huyu anaandika	Walimu hawa wanaandika
Mwalimu huyo anaandika	Walimu hao wanaandika
Mwalimu yule anaandika	Walimu wale wanaandika

2.Vivumishi vya kumiliki(sha)

Umoja	Wingi
Punda wako amepotea	Punda wenu wamepotea
Mzee wako anakusalimu	Wzee wenu wanawasalimu
Shetani wako amekupotosha	Mashetani wenu wamewapotosha
Punda wangu amepotea	Punda wetu wamepotea

Mzee wangu anakusalimu	Wzee wetu wanatusalimu
Shetani wangu amekupatosha	Mashetani wetu wametupatosha
Punda wake amepotea	Punda wao wamepotea
Mzee wake anakusalimu	Wzee wao wanawasalimu
Shetani wake amempotosha	Mashetani wao wamewapatosha.

Tanbihi: Katika vivumishi vya kumilikisha kuna majina ya ngeli ya -a-wa- ambayo hayafuati kanuni hiyo. Mengi mwa majina hayo ni yale yanayoonyesha uhusiano wa familia.

Mfano:

1. Hatusemi baba wangu au mama wangu tunasema baba yangu, baba yako baba yake, baba yetu, baba zetu, baba zenu, shangazi yangu,..

2.Kuna pia majina ya watu yasiyofuata kanuni ya ngeli hii kama jina jambazi (hilo, hili,..)

3) Vivumishi vya kurejesha /kusisitiza

Umoja	**Wingi**
Mimi mwenyewe nililima shamba	Sisi wenyewe tulilima shamba
Mtoto mwenyewe alikimbia	Watoto wenyewe walikimbia
Mwizi mwenyewe ni huyu	Wezi wenyewe ni hawa

4. Vivumishi vya kuuliza

Umoja	**Wingi**
Mwanajeshi yupi amekufa?	Wanajeshi wapi wamekufa?
Msichana yupi ameolewa?	Wasichana wapi wameolewa?
Mwanafunzi yupi amechelewa?	Wanafunzi wapi wamechelewa ?
Kibogoyo yupi amepigwa?	Kibogoyo wapi wamepigwa?
Mbuzi yupi amekinjwa?	Mbuzi wapi wamekinjwa?

5)Vivumishi vya idadi

Umoja	**Wingi**
Mwalimu mmoja	Walimu wawili
	walimu watatu
	Walimu wanne

Walimu watano

Walimu -sita

Walimu -saba

Walimu wanane

Walimu - tisa

Walimu - kumi

Tanbihi: Nambari sita, saba, tisa na kumi hazibadiliki katika wingi; katika ngeli hii hazichukui kiambishi -wa-.

6) Vivumishi vya sifa

Umoja	**Wingi**
Ng'ombe mkubwa	Ng'ombe wakubwa
Mpishi mpole	Wapishi wapole
Daktari mzuri	Madaktari wazuri
Msichana mrembo	Wasichana warembo.

NGELI YA U-I-

Baadhi ya majina ya ngeli hii ni majina ya miti, maumbile, viungo vya mwili, vifaa na matendo. Ngeli hii huchukua majina yote ambayo kwenye kitenzi huwa na kiambishi u- katika umoja, na i- katika wingi.

Yafuatayo ni baadhi ya majina ya ngeli hii: mti-miti, mkono-mikono, mchungwa-michungwa, mwili-miili, mswaki-miswaki, mlango-milango, msitu-misitu, mto-mito, msumari-misumari, mpera-mipera, mgongo-migongo, mgomba-migomba, mguu-miguu, mdomo-midomo, mlima-milima, mkondo-mikondo, mnazi-minazi, mkaba-mikaba, mkufi-mikufi,...

Tanbihi: - Katika ngeli hii kuna majina ya umoja tu kama: - Mpunga, muda (mpunga umelimwa, muda umekwisha) - Kuna vile vile majina yenye wingi tu, kama: miwani, mirathi,..

MATUMIZI YA NGELI YA U-I-

Umoja	**Wingi**
Mti umeanguka	Miti imeanguka
Mkono umevunjika	Mikono imevunjika

Mchungwa una faida	Michungwa ina faida
Mwili umechoka	Miili imechoka
Mlango umefungwa	Milango imefungwa
Mto umejaa maji	Mito imejaa maji
Msumari unapigiliwa	Misumari inapigiliwa
Mpera umejaa matunda	Mipera imejaa matunda
Mnazi umekatwa	Minazi imekatwa

VIVUMISHI VYA NGELI U-I-

a)Vivumishi vya kuonyesha

Umoja	**Wingi**
Mlango huu umeharibika	Milango hii imeharibika
Mlango huo umeharibika	Milango hiyo imeharibika
Mlango ule umeharibika	Milango ile imeharibika

b) Vivumishi vya kumuliki

Mgomba wangu ulipandwa	Migomba yetu ilipandwa
Mgomba wako ulipandwa	Migomba yenu ilipandwa
Mgomba wake ulipandwa	Migomba yao ilipandwa

c) Vivumishivya kurejesha

Msitu wenyewe unaungua	Misitu yenyewe inaungua
Mlango wenyewe uliharibika	Milango yenyewe iliharibika
Mto wenyewe ni mkubwa	Mito yenyewe ni mikubwa

e) Vivumishi vya idadi

Umoja	**Wingi**
Msumari mmoja	Misumari miwili
	Misumari mitano
	Misumari -sita
	Misumari -saba

Misumari minane

Misumari -tisa

Misumari -kumi

Misumari mia moja

Misumari mingi

f)Vivumishi vya kuuliza

Umoja	**Wingi**
Mti upi umekatwa?	Miti ipi imekatwa?
Mchungwa upi umezaa matunda?	Michungwa ipi imezaa matunda?
Mguu upi umevunjika?	Miguu ipi imevunjika?

g) Vivumishi vya sifa

Mti mkavu	Miti mikavu
Mti mzuri	Miti mizuri
Mti mfupi	Miti mifupi

NGELI YA KI-VI

Ngeli hii huchukua majina ya vitu pamoja na viungo vya mwili; imeitwa ngeli ya ki-vi- kwa sababu hutambulishwa na kiambishi **ki**- katika umoja na **vi**- katika wingi. Yafuatayo ni baadhi ya majina ya ngeli hii: Kisu-visu, kijiko-vijiko, kikapu-vikapu, kiuno-viuno, kichwa-vichwa, kisiginovisigino, kikombe-vikombe, kiti-viti, kiwiko-viwiko, kioo-vioo, chuma-vyuma, chumba-vyumba, chombo-vyombo, choo-vyoo,...

MATUMIZI YA NGELI YA KI- VI

Umoja	**Wingi**
Kikombe kimevunjika	Vikombe vimevunjika
Kisu kimepotea	Visu vimepotea
Kitabu kimechafuka	Vitabu vimechafuka

Kijiko kimeanguka	Vijiko vimeanguka
Choo kimejaa	Vioo vimejaa
Kiberiti kinawaka	Viberiti vinawaka
Chumba kilifunguliwa	Vyumba vilifunguliwa
Kiti kimekaliwa	Viti vimekaliwa
Kitambaa kitafuliwa	Vitambaa vitafuliwa
Chungu kinasafishwa	Vyungu vinasafishwa

VIVUMISHI VYA NGELI KI-VI

a) **Vivumishi vya kuonyesha**

Umoja	**Wingi**
Kitabu hiki kinapendeza	Vitabu hivi vinapendeza
Kitabu hicho kinapendeza	Vitabu hivyo vinapendeza
Kitabu kile kinapendeza	Vitabu vile vinapendeza

b) **Vivumishi vya kumiliki**

Umoja	**Wingi**
Kiti changu kimevunjika	Viti vyetu vimevunjika
Choo chako kimejaa	Vyoo vyenu kimejaa
Kiberiti chake kimekwisha	Viberiti vyao vimekwisha

c) **Vivumishi vya kurejesha**

Kioo chenyewe kimepasuka	Vioo vyenyewe vimepasuka
Chungu chenyewe kimetoboka	Vyungu vyenyewe vimetoboka
Kisu chenyewe kimenolewa	Visu vyenyewe vimenolewa

d) **Vivumishi vya kuuliza**

Kiberiti kipi kimewaka?	Viberiti vipi vimewaka?
Kiberiti gani kimewaka?	Viberiti gani vimewaka?
Kisu kipi ni kizuri?	Visu vipi ni vizuri?

e) **Vivumishi vya idadi**

Umoja	**Wingi**
Kitabu kimoja kimeibwa	Vitabu viwili vimeibwa

Vitabu vitatu vimeibwa

Vitabu vine vimeibwa

Vitabu vitano vimeibwa

Vitabu sita vimeibwa

f) Vivumishi vya sifa

Kitabu kizuri	Vitabu vizuri
Kitambaa kirefu	Vitambaa virefu
Kisu kipya	Visu vipya

NGELI YA LI-YA-

Majina yanayoingia katika ngeli hii huwa na umoja na wingi. Wingi wa majina ya ngeli hii hupatikana kwa kupachikwa viambishi ma-. Yafuatayo ni baadhi ya majina ya ngeli hii: jibu-majibu, jani-majani, jeshi-majeshi, jeneza-majeneza, jambazi-majambazi, jengomajengo, jukwaa-majukwaa, jini-majini, jaribio-majaribio, jeraha-majeraha, kabati-makabati, jiwe,mawe, bega-mabega, gurudumu-magurudumu, gari-magari, dirisha-madirisha, koti-makoti, shamba-mashamba, shati-mashati, chungwa-machungwa, pera-mapera,....

TANBIHI : Maneno machacke katika ngeli hii uwingi wake hupatikana kwa kupachika kiambishi ma- tu, bali kwa kuondoa silabi ya kwanza na kupachika ma au me.

Mfano : Jicho = macho

Jambo = mambo Jiwe = mawe Jino = meno

MATUMIZI YA NGELI YA LI- YA/ JI-MA

Umoja	Wingi
Jahazi limezama baharini	Majahazi yamezama baharini
Jibu limepatikana	Majibu yamepatikana
Jino limeng'oka	Meno yameng'oka
Gari limekwama mchangani	Magari yamekwama mchangani
Jambazi litakamatwa jana	Majambazi yamekamatwa

Jipu litapasuliwa hospitalini	Majipu yatapasuliwa hospitalini
Jicho linaniuma	Macho yananiuma
Kabati limeingizwa chumbani	Makabati yameingizwa chumbani

VIVUMISHI VYA NGELI YA LI-YA-

a)**Vivumishi vya kuonyesha**

Umoja	**Wingi**
Ganda hili linateleza	Maganda haya yanateleza
Ganda hilo linateleza	Maganda hayo yanateleza
Ganda lile linateleza	Maganda yale yanateleza

b)Vivumishi vya kumiliki

Umoja	**Wingi**
Koti langu limeibwa	Makoti yetu yameibwa
Koti lako limeibwa	Makoti yenu yameibwa
Koti lake limeibwa	Makoti yao yameibwa

Kusisistiza

Umoja	**Wingi**
Jipu lenyewe limeiva	Majipu yenyewe yameiva
Shamba lenyewe linalimwa	Mashamba yenyewe yamelimwa

d)Vivumishi vya kuuliza

Umoja	**Wingi**
Jukwaa lipi tutaonyeshea?	Majukwaa yapi tutaonyeshea?
Jiwe lipi amekutupia?	Mawe yapi amekutupia?
Juma gani tutapumuzika?	Majuma gani tutapumuzika?

e)Vivumishi vya idadi

Umoja	**Wingi**
Shamba moja limelimwa	Mashamba mawili yamelimwa
	Mashamba matatu yamelimwa

Mashamba manne yamelimwa

Mashamba matano yamelimwa

Mashamba -sita yamelimwa

Mashamba -saba yamelimwa

Mashamba manne yamelimwa

Mashamba manne yamelimwa

f) Vivumishi vya sifa

Jengo refu limeanguka	Majengo marefu yameanguka
Jiwe kubwa limepasuka	Majiwe makubwa yamepasuka
Kabati zuri limenunuliwa	Makabati mazuri yamenunuliwa
Jeneza fupi limetengenezwa	Majeneza mafupi yametengenezwa

NGELI YA U-

Ngeli hii huchukua majina ya dhahania, (majina ya maarifa) kiamishi ngeli katika kitenzi ni u- katika umoja na uwingi Yafuatayo ni baadhi ya majina ambayo yamo katika ngeli hii: ulafi, uzembe, ukubwa, unene, wembamba, weusi, ujinga, ujana, ulaghai, ujuzi, uzee, utajiri, umasikini, wekundu, uchovu, ubahili, ulevi, utakatifu, uovu, ivivu, ukatili...

MATUMIZI YA NGELI YA U-

Umoja	**Wingi**
Ukubwa unampa kiburi	Ukubwa unawapa kiburi
Unene unamletea jasho	Unene unawaletea jasho
Weusi unampendeza	Weusi unawapendeza
Ujinga ulimdunisha	Ujinga uliwadunisha
Uzungu unampumbaza	Uzungu unawapumbaza
Werevu umenizidi	Werevu umewazidi
Utajiri unamzuaza	Utajiri unawazuaza
Uzembe unanichukiza	Uzembe unawachukiza
Utani unaniudhi	Utani unatuudhi

VIVUMISHI VYA NGELI YA U-

a) Viambishi vya kuonyesha

Unene huu mzuri

Unene huo mbaya

Unene ule unanitia

b) Vivumishi vya kumiliki

Weusi wangu unapendeza

Weusi wetu unapendeza

Weusi wako unapendeza

Weusi wenu unapendeza

Weusi wake unapendeza

Weusi wao unapendeza

c) Vivumishi vya kurejesha

Uzuri wenyewe umemtoka

Uzuri wenyewe umewatoka

Ujuzi wenyewe ni wa kulazimisha

d)Vivumishi vya kuuliza

Umoja	**Wingi**
Unafiki upi unakuchukiza ?	Unafiki upi unawachukiza?
Ukarimu gani unazungumzia?	Ukarimu gani mnazungumzia?
Ujinga upi umezidi?	Ujinga upi umewazidi?

e) Vivumishi vya idadi : Ngeli hii haiendani na idadi

g) Vivumishi vya sifa

Utajiri mkubwa

Weusi mzuri

Ujuzi mdogo

1. **NGELI YA U-I-ZI**

Majina yaliyomo katika ngeli hii hutambulishwa na viambishi ngeli **u**-na **i**- katika umoja, na **zi-** katika uwingi. Yafuatayo ni baadhi ya majina ya ngeli hii: ubao-mbao, ufunguo-funguo ukuta-kuta, wavu-nyavu, ukucha-kucha, ufagio-fagio, ufito-fito, wayo-nyayo, wimbo-nyimbo. ulimi-ndimi, uso-nyuso,.... barabara-barabara, njia-njia, alama-alama, sauti-sauti, nyumba-nyumba, suruali-suruali, akili-akili, baiskeli-baiskeli, kalamu-kalamu, karatasi-karatasi, ndege-ndege,....

Matumizi ya ngeli hii

Umoja	**Wingi**
Barabara imenyooka	Barabara zimenyooka
Baiskeli imeibwa	Baiskeli zimeibwa
Kalamu inaandika	Kalamu zinaandika
Ukuta umebomoka	Kuta zimebomoka
Wimbo unafurahisha	Nyimbo zinafurahisha
Ufunguo umepotea	Funguo zimepotea
Unyasi umekauka	Nyasi zimekauka

VIVUMISHI VYA NGELI YA U-I-ZI-

a) **Vivumishi vya kuonyesha**

Umoja	**Wingi**
Karatasi hii imechanika	Karatasi hizi zimechanika
Karatasi hiyo imechanika	Karatasi hizo zimechanika
Karatasi ile imechanika	Karatasi zile zimechanika
Wavu huu umekatika	nyavu hizi zimekatika
Wavu huo umekatika	nyavu hizo zimekatika
Wavu ule umekatika	nyavu zile zimekatika

b) **Vivumishi vya kumiliki**

Ndege yangu imeanguka	Ndege zetu zimeanguka
Ndege yako imeanguka	Ndege zakozimeanguka
Ulimi wangu umeumia	Ndimi zetu zimeumia
Ulimi wako umeumia	Ndimi zenu zimeumia
Ulimi wake umeumia	Ndimi zao zimeumia

c) **Vivumishi vya kurejesha**

Umoja	Wingi
Akili yenyewe imevurugika	Akili zenyewe zimevurugika
Suruali yenyewe imechafuka	Suruali zenyewe zimechafuka
Baiskeli yenyewe imeibwa	Baiskeli zenyewe zimeibwa
uzi wenyewe umekatika	Nyuzi zenyewe zimekatika
Ubao wenyewe umefutwa	Mbao zenyewe zimefutwa
Ufunguo wenyewe umepotea	Funguo zenyewe zimepotea

d) Vivumishi vya kuuliza

Umoja	Wingi
Suruali ipi inakubana?	Suruali zipi zinawabana?
Karatasi ipi/gani imechanika?	Karatasi zipi/gani zimechanika?
Ndege ipi imeanguka?	Ndege zipi zimeanguka?
Wimbo upi umekufurahisha?	Nyimbo zipi zimekufurahisha?
Uso upi unakupendeza?	Nyuso zipi zinakupendeza?
Ukucha upi/gani umerefuka?	Kucha zipi/gani zimerefuka?

e) Vivumishi vya idadi

Ndege -moja imepotea
Ndege mbili zimepotea

Ndege -tatu zimepotea

Ndege -nne zimepotea

Ndege -tano zimepotea

Ndege -sita zimepotea

Ndege -saba zimepotea

Ndege -nane zimepotea

Ndege -tisa zimepotea

Ndege -kumi zimepotea

Ndege ishirini zimepotea

a) Wembe mmoja umeibwa
Nyembe mbili zimeibwa

Nyembe -tatu zimeibwa

Nyembe- nne zimeibwa

Nyembe -tano zimeibwa

Nyembe- sita zimeibwa

Nyembe -saba zimeibwa

Nyembe -nane zimeibwa

Nyembe -tisa zimeibwa

f)Vivumishi vya sifa

Nyumba nzuri imejengwa	Nyumba nzuri zimejengwa
Kalamu ndefu inaandika	Kalamu ndefu zinaandika
Baiskeli mpya inauzwa	Baiskeli mpya zinauzwa
Karata nyepesi imechanika	Karata nyepesi zimechanika
Ufa mkubwa umezibwa	Nyufa kubwa zimezibwa
Ufagio mrefu umepotea	Fagio ndefu zimepotea
Ubao mweusi umefutwa	Mbao nyeusi zimefutwa

2. NGELI YA PA-M-KU-

Ngeli hii huchukua majina yote ya mahali. Viambishi ngeli vyake ni **pa-m-ku**- katika vitenzi. Kwa kawaida katika ngeli hii mahali panapozungumziwa panaweza kujulikana kwa ujumla (pa-), kwa wazi wazi (ku-) au pakawa ndani ya kitu (m-).

Matumizi ya ngeli hii

Umoja	**Wingi**
Butare pamechafuka	Butare pamechafuka
Hospitalini kuna maajabu	Hospitalini kuna maajabu
Ziwani mna samaki	Maziwani mna samaki
Sokoni kuna chakula	Masokoni kuna chakula
Ruhengeri kuna mlima	Ruhengeri kuna milima
Kichwani pananiwasha	Vichwani pananiwasha
Mguuni pamevimba	Miguuni pamevimba
Kitabuni mna hadithi tano	Vitabuni mna hadithi tano
Msituni kuna wanyama	Misituni kuna wanyama

VIVUMISHI VYA NGELI YA PA-M-KU-

a) **Vivumishi vya kuonyesha**

-pa-

Mahali hapa pana maji

Mahali hapo pana maji

Mahali pale pana maji

-m-

Chumbani humu mna joto

Chumbani humo mna joto

Chumbani mle mna joto

-ku-

Msituni huku kuna simba

Msituni huko kuna simba

Msituni kule kuna simba

b)Vivumishi vya kumiliki

-pa-

Umoja	**Wingi**
Mahali pangu pamefagiliwa	Mahali petu pamefagiliwa
Mahali pako pamefagiliwa	Mahali penu pamefagiliwa
Mahali pake pamefagiliwa	Mahali pao pamefagiliwa

-m-

Umoja	**Wingi**
Chumbani mwangu mmechafuka	Chumbani mwetu mmechafuka
Chumbani mwako mmechafuka	Chumbani mwenu mmechafuka
Chumbani mwake mmechafuka	Chumbani mwao mmechafuka

c)Vivumishi vya kurejesha

-pa-

Mahali penyewe panaogopesha

Uwanjani penyewe panateleza

-m-

Ndani mwenyewe mnanuka vizuri

Mtoni mwenyewe mna mamba

-ku-

Nje kwenyewe kuna joto

Shambani kwenyewe kuna simba

d)Vivumishi vya kuuliza

Mahali papi panapendeza?

Mahali kupi kunapendeza?

Mahali mpi mnapendeza?

e)Vivumishi vya idadi

Mahali pamoja

Mahali pawili

Mahali patatu

Mahali panne

Mahali patano

Mahali sita

Mahali saba

Mahali kumi

Mahali vya pengi

f)Vivumishi sifa

Mahali pachafu patafagiliwa

Mahali kuchafu kutafagiliwa

Mahali mchafu mtafagiliwa

Sokoni pasafi patauzwa chakula

3. **NGELI YA KU-**

Ngeli hii inaainisha vitenzijina, yaani majina yanayo umbo la kitenzi kama, kuimba, kucheza, kucheka , kulima, kujifunza,...

Matumizi ya ngeli hii.

Umoja	**Wingi**
Kucheza kumemchokesha	Kucheza kumewachokesha
Kuimba kunamfurahisha	Kukimbia kunawafurahisha
Kusali kutamfariji	Kusali kutawafaraji
Kulewa kumemponza	Kulewa kumewaponza

Vivumishi vya kuonyesha

Kuimba huku kubaya.

Kulima huko kutawachokesha

Kunywa kule kunalevya

Vivumishi vya kumiliki

Kukimbia kwangu kumepungua.

Kuimba kwako kumetufurahisha.

Kunywa kwake kumemuua.

Kukimbia kwetu kumepungua.

Kuimba kwenu kumetufurahisha.

Kunywa kwao kumewaua.

a) **Vivumishi vya kurejesha**

Kusali kwenyewe kumekwisha.

Kusoma kwenyewe kubaya.

kunywa kwenyewe kumezidi.

b) **Vivumishi vya kuuliza**

Kuvaa kupi kunapendeza?

Kuandikwa kupi kunatakiwa?

Kuimba gani kutashinda?

c) **Vivumishi vya sifa**

Kuimba kuzuri kumesifiwa.

Kucheza kubaya kumekwisha.

Kutembea kurefu kumetuchokesha.

Marejeleo:

1. Ahmed Ndalu , Mwangaza wa Kiswahili(1997), Nairobi, East African Educational Publishers
2. D.P.B. Massanba, Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu Sekondari na Vyuo(2001)Dares-salaam, TUKI.
3. Sylvain Ntawiyanga na Jacqueline, Kiswahili kwa Shule za Rwanda, Kitabu cha mwanafunzi, Kidato cha Pili(2016),Kigali, Longhorn Publishers
4. TATAKI , Kamusi ya Kiswahili Sanifu, Toleo la Tatu (2014), Chuo Kikuu cha Dar-es-Salaam, Oxford University Press.
5. Intaneti